

לשוננו לעם

עורכים: דוד טלשיר, חיים א' כהן, יוסף עופר

מתוך

כרך מט, תשנ"ח

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

להשלמת הנמצא במילונים

הסדרה "להשלמת הנמצא במילונים" נתפרסמה בשבעה עשר המשכים ב"לשונונו לעם" במשך עשרים ואחת שנים (טבת תשכ"ז - טבת תשמ"ח).¹ תחילה היה שמה "להשלמת החסר במילונים" ואחר כך (החל בחוברת ה של מחזור יט [אדר-ניסן תשכ"ח]) הוסב שמה "להשלמת הנמצא במילונים". לסדרה זו שייכות גם רשימות בשמות אחרים, העוסקות אף הן במילים ובצירופים שנתחדשו בדורות האחרונים ושנתפרסמו ברובן אף הן ב"לשונונו לעם", כגון: **מְנוּי וְגִמּוּר** (כט [תשל"ח], א), **גִּפְרוּר** (לג [תשמ"ב], ד-ה), **מְרִיָּה** **מְקוּם** (לח [תשמ"ז], ז-ח; **לֵט** [תשמ"ח], ג-ד; **לֵט** [תשמ"ח], ט-י), **הָיִי** (לט [תשמ"ח], ז-ח), **פְּרֵת מֹשֶׁה רַבֵּנוּ** (מד [תשנ"ג], ג), וכן הרשימה "המילון הקטן: שאלות ותשובות" על הביטויים **דברים מתלהמים**, **שואה**, **מגש הכסף**, **גִּזְרֵךְשׁ** ו**קֶצֶרְדֶּשׁ**, **לשחק מטקות**, שנתפרסמה ב"לשון ועברית" (חוברת 7, ניסן תשנ"א).

לעניין זה מצטרפת גם תכנית הרדיו המשודרת מדי שבוע ברשת א' זו השנה השישית (החל בחודש נובמבר 1992). מדי שבוע, ביום חמישי, פונה אני אל המאזינים, מציג באוזניהם צירוף מילים נפוץ וידוע, שאינו נמצא במקורותינו, ושואל אותם היודעים הם ביטויים זהים או דומים בלשונות אחרות. כמעט תמיד מדובר בצירופים (לעתים רחוקות מדובר במילה יחידה) ה"חשודים" כתרגומי שאילה או בבואות של ביטויים בלשונות זרות (יידיש, גרמנית, רוסית, פולנית, ערבית, אנגלית וכיוצא באלו הלשונות, שהייתה להן השפעה על עיצוב אופיו של אוצר המילים של העברית במאתיים השנים האחרונות). עד כה נשאלו המאזינים בדבר מקורם של מאתיים צירופים ויותר (תקצר היריעה למנותם כאן) והתגובות רבות ומאלפות.

בינתיים נצטברו בידי עדויות לצירופים מילוניים נוספים, בעיקר מן המאה התשע-עשרה וראשית המאה העשרים (תקופת ההשכלה ודור ה"תחייה"). חומר העדויות בא לידי מתוך קריאה בספרים ובכתבי עת ישנים וכן מעיון במאגרים הממוחשבים של מפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית ושל פרויקט השו"ת של אוניברסיטת בראילן. צירופים אלו - ולעתים אף מילים יחידות והוראות חדשות של מילים ישנות - על אף

שגירותם ותפוצתם הרבה בלשונו היום, אינם מתועדים במילונים המביאים עדויות מן המקורות (בן-יהודה, גור, אבן-שושן, כנעני), או שהתיעוד בהם מאוחר לעדויות שבידי. החלטתי אפוא לחדש את הסדרה "להשלמת הנמצא במילונים" ולהביא את חומר העדויות לפני קוראי "לשונו לעם".

ועוד תועלת רואה אני בהבאת העדויות הללו. בשנים האחרונות יש חדש במילונות העברית. בתוך שלוש שנים הופיעו שלושה מילונים חדשים רַבִּי חשיבות: "מילון ההווה" של שושנה בהט ומרדכי מישור (1995),² מילון "רב מילים" של יעקב שויקה (1997),³ ולאחרונה מילון "ספיר" בעריכת איתן אבניאון (1998).⁴ שלושת המילונים הללו אינם מביאים עדויות מן הספרות ואינם מצטטים מקורות כתובים כלשהם. היחיד מביניהם שמביא הרבה דוגמאות לשימוש המילה ולמשמעויותיה הוא מילונו רב ההיקף של יעקב שויקה - לרוב דוגמאות ולא עדויות ממקורות כתובים. בהיעדר עדויות בשם אומרן אי אפשר לדעת אימתי נתחדשה מילה זו או צירוף זה או משמעות זו.

יוצא אפוא ששני המילונים האחרונים המביאים עדויות מן הכתובים הם מילונים של כנעני ואבן-שושן. יעקב כנעני הלך לעולמו בשנת 1978 וארבעת כרכיו האחרונים של "אוצר הלשון העברית" שלו הופיעו לאחר מותו. אברהם אבן-שושן נפטר בשנת 1984 וכרך המילואים של "המילון החדש" ראה אור שנה קודם לכן (1983). שלוש ה"השלמות ועדכונים" של מילון זה, מעשה ידיהם של ראובן סיוון ורפאל ספן (1988, 1991, 1993) יש בהן מעט מאוד חומר עדויות מן הכתובים. ראוי אפוא שבעתיד הלא-רחוק יופיע מילון חדש, או מהדורה חדשה של אחד המילונים הנזכרים (אבן-שושן, כנעני), מילון המביא עדויות מן הספרות העברית ומן העיתונות העברית של הדורות האחרונים.

אולי הסדרה "להשלמת הנמצא במילונים" יש בה לתרום תרומה קטנה למילונאי העתיד כאשר יבואו לעדכן ולתקן את תיעוד ערכי המילון.⁵

אוצרות טבע (1822)

- "אחשוף אוצרות הטבע ושפוני טמוני כחותיה אגלה" (שמשון בלוך, שבילי עולם, זולקווא 1822, ההקדמה).

"שבילי עולם" לשמשון הלוי בלוך (גליציה 1784-1845) הוא ספר הגאוגרפיה המקיף הראשון בלשון העברית בתקופת ההשכלה ויש בו שלושה חלקים: אסיה (1822), אפריקה (1828), אירופה (1855); יצא אחרי מות המחבר.

אקלם, פיעל והתפעל (1919)

- "אֶקְלֵם", פ"י, הִסְפֵּן את פלוני לאקלים של איזו ארץ. הִתְאֶקְלַם°, התרגל והסתגל אל האקלים". (יהודה גרזובסקי ודוד ילין, המלון העברי, יפו תרע"ט, עמ' 23).
- (1920 בהשאלה) "בחוף-לארץ, בכרך-הבירה הגרמני... 'רוסיות' עמדה בו ולא נתנתהו להִתְאֶקְלַם" (ג' שופמן, כל הימים. הסיפור נדפס בירחון "מקלט", כרך ג, ניו־יורק תר"ף, עמ' 5).

בהם, התפעל (1919)

- "למה כה רבה שמחתו על שפלות האדם וקלונו? ולמה כה יצהל לקראת האדם הִמְתַּבֵּהם כמוצא שלל רב" (ש' צמח, בעבותות ההי. המאמר נדפס ב"מאסף לספרות יפה ולבִּקְרַת", אודיסה תרע"ט, עמ' 132).
  - "השקפת-עולמו היתה השקפת-עולם זואולוגית והוא ראה ותאר, איפוא, את הבהמה, את ישראל הִמְתַּבֵּהם" (שם, עמ' 134).
- במילון אבן-שושן מובא "גמל מִתַּבֵּהם" משירו של טשרניחובסקי "שלושה כתרים". בסוף השיר רשום התאריך: 1923. העדות ממאמרו של צמח קודמת אפוא.

בית הנבחרים (1857)

- "בדברי [=בעניין] המס... אשר תחפוץ הממשלה לקחת מהבתים ולהגדיל המס על המלח, יתיעצו כעת השרים בבתי הועד - בבית האדונים ובבית הנבחרים - ועוד לא נודע באיזה אופן יעשה הדבר, כי הדיעות שונות... השרים בבית הנבחרים הסכימו ברוב דיעות ליסד חֵק...". (המגיד, שנה א, גיל' 11 מיום 13 בפברואר 1857, עמ' 42).
- בידיעה זו מדובר בפרלמנט הפרוסי. "בית האדונים" הוא הבית העליון (בדומה ל"בית הלורדים" בבריטניה) ו"בית הנבחרים" הוא הבית התחתון. "המגיד" הוא השבועון הראשון בעברית. רוב קוראיו היו במזרח אירופה, אבל מחמת חוקי הצנזורה המחמירים ברוסיה הוא נדפס בעיר ליק שבמזרח פרוסיה.

הדור החדש (1789)

- "בכוורת אחת מקננים קהל גדול של כמה אלפים דבורים: נקיבה אחת יש... והיא המלכה... ואחריה הזכרים, קטנים הימנה... ולא נבראו

אלא לפריה ורביה: המלכה מתעברת מהם ומטלת ביצים כל ימי הקיץ... הביצים הללו מתחממין והולכין לחום השמש, עד שנבקעין ומשריצין נחיל אחר מתוכן: ומשנולד **הדור החדש** ההוא..." (מנדל לפין, מודע לבינה, ברלין תקמ"ט, חלק ראשון, אגרות החכמה, דף ח ע"ב).

- (1862) "הן זה דרך כל הזקנים, להלל את הימים הראשונים ולחלל את העת-החיה, לשבח בני **דור הישן** שכבר מתו, ולהתאונן על בני **הדור החדש**, אשר המה חיים עדנה [=עדיין], כמוהם נתאונן גם אנחנו לעת זקנה ושיבה על בנינו, ודור יבא יקום ויתאונן על בניו" (ש"י אברמוביץ [מנדלי מוכר-ספרים], למדו היטב, ורשה 1862, עמ' 51).

ובלשון רבים **הדורות החדשים**:

- (1875) "מצב המשפחה בדורות הראשונים משונה [=שונה] בכל האופנים ממצב המשפחה של האומות **בדורות החדשים**" (ש"י אברמוביץ, "מה אנו?". נדפס ב"השחר", שנה ו, עמ' 478).

הדור הישן (1862)

- "לשבח בני **דור הישן** שכבר מתו, ולהתאונן על בני **הדור החדש**" (ש"י אברמוביץ, למדו היטב, שם).

"למדו היטב" הוא הנוסח הראשון והחלקי של הרומן "האבות והבנים" שנתפרסם בשנת 1868. בנוסח המלא (עמ' 32) לשון המובאה היא: "לשבח בני **הדור הישן** שכבר מתו" - "הדור" ביידוע, והוא מסוג התיקונים החוזרים שתיקן אברמוביץ [מנדל] בסגנונו מנוסח אל נוסח.

ובלשון רבים **דורות ישנים**:

- (1875) "הכל הולכים בדרך הכבושה **מדורות ישנים** וכל אחד הולך אחר חברו בעינים עצומות" (ש"י אברמוביץ, "מה אנו?". נדפס ב"השחר", שנה ו, עמ' 467).

הדור הצעיר (1889)

- "זמן רב לא היה ספר בחכמת הדקדוק... ראוי לחנך את **הדור הצעיר** בשפתנו הנחמדה, עד שהופיע 'מורה הלשון'..." (שלמה צבי סקאמאראווסקי, מזכרת נצח לשם הרב החכם המדקדק המצוין מו"ה חצ"ל [=חיים צבי לרנר] ז"ל. נדפס ב"האסיף" שנה ה', ורשה תרמ"ט, במדור "יקרא דשכבי", עמ' 103).

- (1896) "ר' מנדלי שיחיה כל כך הסכין עם דרכי החיים הישנים... עד כי לכל מחזה חדש בחיינו יתבונן רק מצד פעולתו על הדור החדש... באשר סוף סוף מעטים בספרותנו מאד הטפוסים **מהדור הצעיר**" (יוסף קלוזנר, רוחות מנשבות, ורשה תרנ"ו, עמ' 60-61).

דָּם הַמַּכְבִּים (קודם 1923)

- "כך יקראו לפרחים הנחמדים של *Helichrysum Sanguineum* המזכירים להם צורת הדד אצל בתולות (זהו הצמח שקראתיו בעברית **דָּם הַמַּכְבִּים**, שם שנתקבל עכשיו אצל היהודים כמעט על פני כל כדור הארץ)" (אפרים רובינוביץ [הראובני], חדושים בשמות הערביים של צמחי א"י ובקשר אתם בשמות העבריים. נדפס בתוך "ספר השנה של ארץ-ישראל", שנה א, תל-אביב תרפ"ג, עמ' 318).

לעניין שמות הפרחים ראה **מקור החסידה** (לשונונו לעם כד [תשל"ג], י, עמ' 300).

דְּמִי חֲנוּכָּה (1912)

- "בימים ההם, ואולי גם בזמן הזה, לא היו ימים-טובים לנערי בני ישראל... כשמונת ימי חנוכה, שיש בהם יציאה משעבוד לגאולה, חירות מתלמוד-תורה, קבלת **דְּמִי-חֲנוּכָּה** מהורים ומקרובים" (מנדלי, מאי חנוכה. סיפור זה נדפס לראשונה במהדורת "שלושת הכרכים" של סיפורי מנדלי, כרך ג, אודיסה תרע"ב, עמ' 182).

ראה להלן **מַעוֹת חֲנוּכָּה** (1815).

דְּעוֹת מְדַעוֹת שׁוֹנוֹת (קודם 1589)

- "רבו הסברו[ות] דְּעוֹ[ות] מְדַעוֹ[ות] שׁוֹנוֹת" (שו"ת מהרשד"ם, חלק שני, חושן משפט, סימן תלז, על פי דפוס למברג תרכ"ב).

מהרשד"ם (ר' שמואל די מדינה, שאלוניקי 1506-1589) היה מגדולי הפוסקים במזרח במאה השש-עשרה. החלק השני של תשובותיו נדפס לראשונה בחייו, בשאלוניקי בשנת תשמ"ז (1587), ובמהדורה מתוקנת - לאחר מותו, שם בשנת שני"ד (1594).

- (קודם 1921) "והנה בענין ספרים, איזה מהן ראויין לצאת לאור עולם יש בין חכמי ישראל **דְּעוֹת מְדַעוֹת שׁוֹנוֹת**" (דוד צבי הופמן, שו"ת מלמד להועיל, חלק א, חושן משפט, סימן א⁶).

הצירוף **דעות מדעות שונות** טבוע בדמותו של הצירוף המקראי **כלים מכלים שונים** (אסתר א, ז). כיוצא באלו נמצא **בקבוקים מבקבוקים שונים** (יל"ג, 1873), **צורות מצורות שונות** (יל"ג, 1874), **תקוות מתקוות שונות** (אחד-העם, 1890), **תמיכות מתמיכות שונות** (אחד-העם, 1893).

[ב]הַזְדַּמְנוּת רִאשׁוֹנָה (1859)

- "והנה שמעתי כי יש תחת ירך כל ספרי האינסטיטוט ותחפוץ למכרם, הנני נכון לקנותם מידך אם לא תרבה על מחירם... אם תאות לזה תוכל לשלחם אלי על ידי **הזדמנות ראשונה**, ואנכי אשיב לך מכרם" (יל"ג, באיגרת מיום א' בתמוז תרי"ט, איגרות יל"ג, א, ורשה 1894, עמ' 58).
- "ואתה תמהר נא לענני [=לענות לי] על אדות זאת **בהזדמנות ראשונה**" (יל"ג, באיגרת מיום ער"ח חשוון תר"ך, שם, עמ' 62).

הַסְכָּמָה כּוֹלֶלֶת (1841)

- "יהיה איך שיהיה, עכ"פ [=על כל פנים] **הסכמה כוללת** היא... בספר הזה [=שיר השירים] צרור וחתום דבר נשגב יהי מה, ואינו מיוסד חלילה על דברי אהבה וחשק כנראה [=כפי שנראה] לעינים, אף אם נסכים שאינה [=שאינן] פה אהבה שאינה עגבית אך אהבה נקייה מכל דופי... וא"כ **ההסכמה הכוללת** שהזכרנו היא האמיתית וקיימת לעד" (יצחק בער לווינזון [ריב"ל], שרשי הלבנון, וילנה תר"א/1841, מבוא לספר שיר השירים, עמ' 10).
- (1876) "אך אשר דרשתי **הסכמה כוללת** על אדות הפוסקים והשתמש[ת]י איזה פעמים בסגנון שנון, יוכל להיות כי עשיתי שלא כהוגן ועברתי את הגבול" (מ"ל ליליינבלום, חטאות נעורים, וינה תרל"ו, חלק ב', עמ' 40).

הַסְכָּמָה כּוֹלֶלֶת (1841)

- "וגם לפי **ההסכמה הכללית** שהזכרנו על הספר הנוכחי [=שיר השירים] שאנחנו עוסקים בו... נראה באמת בראשית ההשקפה [=בראייה ראשונה] היפך **ההסכמה הכללית** שהזכרנו" (ריב"ל, שם [ראה לעיל, **הסכמה כוללת**]).

הביטוי **ההסכמה הכללית** ידוע ממאמרו של אחד-העם "חצי נחמה" שנדפס לראשונה ב"המליץ" בתשרי תרנ"ג (1892). הופעת הביטוי אצל ריב"ל קודמת אפוא להופעתו אצל אחד-העם בחמישים שנה ויותר. אצל ריב"ל הביטויים **ההסכמה הכוללת** ו**ההסכמה הכללית** נרדפים הם ובאים כל אחד פעמיים באותו עמוד של ספרו: תחילה "הסכמה **כוללת**", אחר כך פעמיים "ההסכמה **הכללית** שהזכרנו" ושוב "ההסכמה **הכוללת**".

חֲמִנִית (1917)

- "שם באחת הגיגות ילבלבו הקשואים, יבשילו האבטיחים, וזו **החמנית**, גבוהת הגבעול, זוקפת פניה השזופים ומוקפי עלים צהובים כלפי חמה וחונטת" (מנדלי, מִסְפָּר הזכרונות. נדפס בקובץ "כנסת", אודיסה תרע"ז, עמ' 9 [= כל כתבי מנדלי מוכר ספרים, עמ' שעג]).

חֲמִנִיָּה (1930)

- "**חמניה**, עין השמש, שם צמח קיצי שפריו נוטה אל עבר פני השמש ומגרעיניו עוצרים שמן ויש גם שמפצחים אותם בשנים בשעת הסעודה" (יהודה גרזובסקי [גור], מלואים אל המלון העברי של יי גרזובסקי וד' ילין (משנת תרפ"ז), תל-אביב תר"ץ, עמ' 664).
- (1936) "**חֲמִנִיָּה**, **חֲמִנִית**, צמח השמש, עין השמש, שם צמח קיצי שפריו הגדול והעגל והמלא זרעונים נוטה אל עבר פני השמש, מזרעוניו עושים שמן, ויש גם שמפצחים אותם יבשים או קלויים בשנים ולועסים אותם" (יהודה גרזובסקי, מלון השפה העברית, כרך ג, תל-אביב תרצ"ז, מלואים ותקונים, עמ' 1114).

תן דעתך: בכרך הראשון של "מלון השפה העברית" משנת תרצ"ה (1934), המילה הנדונה חסרה, אף על פי שנוספה כבר במילואים משנת תר"ץ, כמובא לעיל. כמו כן תן דעתך לתוספות שבהגדרה משנת תרצ"ז לעומת ההגדרה משנת תר"ץ.

הצורות **חֲמִנִית** ו**חֲמִנִיָּה** מתרוצצות במילונות העברית למן שנת 1930 ועד עצם היום הזה. במילוני ועד הלשון העברית והאקדמיה ללשון העברית הצורה היא **חֲמִנִית** בלבד. למשל, ב"ילקוט הצמחים" משנת תר"ץ היא מובאת בצד המונחים הנרדפים **אַחוּת הַשֶּׁמֶשׁ** ו**חֲמִן**. במילוניו של יהודה גרזובסקי-גור יש תחילה **חֲמִנִיָּה** בלבד (1930) ואחר כך **חֲמִנִיָּה**, **חֲמִנִית** (1936, 1946). במילוניו של אבן-שושן (1949, 1966) הצורה היא **חֲמִנִית** בלבד. ב"אוצר הלשון העברית" של יעקב כנעני (כרך 5 משנת 1964) יש שני ערכים נפרדים: **חֲמִנִיָּה**

(עדות מאורי צבי גרינברג ועוד), **חֲמֻנִית** (עדויות מביאליק, ברש ועוד). "מילון ההווה", בהיותו מילון "תקני" מביא את הצורה **חֲמֻנִית** הנוהגת במילוני האקדמיה ללשון העברית, אבל מעיר: "רווח: **חמנייה**". כיוצא בו "מילון ספיר" (1998) ההולך בעקבות "מילון ההווה". במילון "רב מילים" (1997) יש שני ערכים, האחד רומז: "**חמנייה**, **חֲמֻנִיה** - חלופה רווחת בלשון הדיבור ל**חֲמֻנִית**", והאחר עיקר: **חֲמֻנִית**, ובו ההגדרה בציון חלופה: "גם: **חמנייה**". מכל זה עולה המסקנה שהצורה **חמנית** היא ה"תקנית" ואילו הצורה הרווחת בדיבור היא **חמנייה**.

חֲצִי זַעַם (1873)

- "חכמיהם ומוכיחיהם אשר הרבו להגיד להם אשמתם היו תמיד לחרפות וגדופים ומטרה ל**חצי זעם**" (פרץ סמולנסקי, פתח דבר לשנה החמשית, "השחר", שנה ה', וינה תרל"ד, עמ' 3).
- (1951) "ולא אחת הוכרחת להפסיק באמצע העיון והכתיבה ע"מ להסתר במסתרים **מחיצה הזעם** ורעמי פגזי האויב" (ר' אליעזר ולדנברג, שו"ת ציץ אליעזר, חלק ג, ירושלים תשי"א, סימן טז, פרק יב).

יוֹמֵן (1909)

- "דומם אשב על **יומני** ומדפדף בעליו אך הסתו חדר אל נפשי פנימה" (עגנון, בארה של מרים. נדפס ב"הפועל הצעיר" שנה ב', גיל' 18 מיום 16 ביולי 1909, עמ' 6).
- "בארה של מרים" לא נכלל בסיפורי המקובצים של עגנון, לא במהדורת ברלין (תרצ"א ואילך) ולא במהדורה האחרונה בשנת תשי"ג. תן דעתך לרצף זמני הפועל: "אשב... ומדפדף", תכונה מצויה בכתיבתו של עגנון.
- (קודם 1918) "יעוד יותר חשוב ומצוין, גם בתכנו וגם בסגנונו, כתב־היד השני מעזבון המשורר המנוח, הוא **יומנו** של י"ל גארדאן" (נדפס בזיורנאל "העבר", כרך א' וב', תרע"ח). קשה אמנם להבין, מה ראו המביאים לבית־הדפוס לשנות את השם 'דבר יום ביומו', שנקרא על כה"י, לשם **יומן**, שנתחדש בבית־מדרשם של 'המחדשים' אחר יל"ג" (י"ח רבניצקי, דור וסופריו, א, תל־אביב תרפ"ח, עמ' כט-ל).
- עדות זו, המאוחרת כמעט עשרים שנה לסיפורו של עגנון, ממחישה את התנגדותו של סופר מן "הדור הישן" כרבניצקי לחידוש שנתחדש זמן רב קודם לכן וכבר כבש את מקומו בלשון.

הערות

1. במפתחות של "לשוננו לעם" שהופיעו לאחרונה הושמט בטעות ה"המשך" האחרון של הסדרה, שנדפס ב"לשוננו לעם" לט (תשמ"ח), ג-ד, עמ' 69-77.
2. "מילון ההווה - מילון שימושי לעברית התקנית", תל-אביב תשנ"ה. עד כה נדפסו ממנו למעלה מ-30,000 עותקים. על מילון זה ראה מאמרי ב"לשוננו לעם" מו (תשנ"ה), ד, עמ' 143-165.
3. "רב מילים - המילון השלם לעברית החדשה, מילון מקיף ועדכני לעברית בת-זמננו", תל-אביב תשנ"ז, שישה כרכים בתוספת תקליטור. על מילון זה ראה סקירתם של עוזי ומינה פריידקין, לשוננו לעם מט (תשנ"ח), א, עמ' 3-25.
4. "מילון ספיר - מילון עברי-עברי מרוכז בשיטת ההווה", תל-אביב תשנ"ח. כרך אחד בתבנית גדולה, 1226 עמודים.
5. בכל התיעוד שלהלן השארנו את הכתיב כבמקור. בשעת הצורך הוספנו ניקוד חלקי.
6. תשובותיו של דוד צבי הופמן (1843-1921), חוקר המקרא והספרות התלמודית, ראו אור לאחר מותו (פרנקפורט דמיין, תרפ"ו-תרצ"ב).